VAN EEN REMEDIE TEGEN DE ANGST
NAAR EEN MOGELIJKE OVERSCHRIJDING VAN DE ANGST[1]

Lieven Jonckheere

Dit eerste nummer van INWIT, het Tijdschrift voor Psychoanalyse van de "New Lacanian School", presenteert in primeur de Nederlandse vertaling van twee hoofdstukken uit het Seminarie X dat Lacan in 1962-1963 wijdde aan de angst. De keuze viel op het twaalfde en dertiende hoofdstuk, omdat beide samen de context vormen van één der sleutelformules van dit Seminarie, zoals die ter gelegenheid van zijn verschijning in 2004 werd opgegooid door Jacques-Alain Miller (2004; 2005 [2004]). Hoewel Miller zelf de eerste is om te benadrukken dat in Seminarie X geen enkele formule van Lacan over de angst als definitief kan worden weerhouden, verheft hij daaruit toch één formule tot een soort besluit dat enerzijds kan fungeren als een capitonneringspunt (*point de capiton*) in de permanente verglijding van Lacans theoretisch onderwijs inzake de angst en dat anderzijds richting (*direction*) kan geven aan de behandeling van de angst in de alsmaar toenemende verwarring van de hedendaagse kliniek: "Er is geen sprake van de Lacaniaanse angst te genezen, maar hoogstens van hem te overschrijden" (*Il n'est pas question de guérir l'angoisse lacanienne, mais tout au plus de la franchir*) (2004, p. 62). Een sleutelbetekenaar van Seminarie X is inderdaad het moeilijk vertaalbare *franchir*, *franchissement* – dat ik hier meteen voorstel om te vertalen als 'overschrijden', 'overschrijding'[2]. Of dit een gelukkige keuze is zal moeten blijken naarmate ik kan duidelijk maken wat overschrijding van de angst nu precies betekent.

Daartoe zal ik uiteraard eerst even moeten stilstaan bij de passage, waarin Lacan het in verband met de angst over 'overschrijding' heeft. Vervolgens zal ik proberen om een aantal aspecten te verduidelijken van de subtiele draai die Miller daaraan geeft. Tenslotte zou dit moeten toelaten om, op mijn eigen wijze, terug te keren tot Lacan op het punt van de behandeling van de angst op een wijze die perspectieven opent voor de hedendaagse kliniek.

Lacan:
overschrijding van de angst binnen de temporele structuur genot/angst/verlangen

Het woord 'overschrijding' bevindt zich in het hart van het Lacans Seminarie X over de angst, in het midden van zijn vierhonderd bladzijden: "De angst is dus een intermediaire term tussen het genot en het verlangen in de mate dat het de angst overschreden is, gefundeerd op de tijd van de angst dat het verlangen zich constitueert" (*L'angoisse est donc terme intermédiaire entre la jouissance et le désir en tant*

---

[1] Een eerste versie van deze tekst werd gebracht in het theoretisch seminarie "Lacans onderwijs over de angst: de wegen van de angst" van de Kring voor Psychoanalyse van de NLS (23 oktober 2004).

[2] van Dale (1999) vertaalt *franchissement* als 'passeren', 'oversteken', 'overspringen', 'overklimmen', 'overvliegen', 'overgaan', en geeft als voorbeelden *franchir les bornes* = 'de perken te buiten gaan', *franchir les difficultés* = 'de moeilijkheden overwinnen', *franchir un obstacle* = 'een obstakel nemen', *franchir le seuil* = 'over de drempel stappen', *franchir une distance* = 'een afstand afleggen, overbruggen' (met de connotatie dat zulks resoluut gebeurt).
Littré (2003) leert dat *franchir* tot de vijftiende eeuw slechts de betekenis had van *affranchir* of 'vrijmaken', bijvoorbeeld 'vrijstellen van belasting', maar ook 'bevrijden van een kwaad', en zelfs 'vrijlaten van slaven'. *Affranchir* kan echter ook de connotatie van 'castreren' hebben – waarschijnlijk als voorwaarde voor die vrijheid. betekenis die helemaal niet meer bestaat in de hedendaagse taal. *Affranchir* is een uitzonderlijke geval van een woord dat eerst een abstracte, morele betekenis had, en pas later een concrete, fysieke betekenis heeft gekregen.

que c'est franchie l'angoisse, fondé sur le temps de l'angoisse, que le désir se constitue). (2004 [1962-1963], pp. 204-205).

Uit deze passage valt alleszins al af te leiden dat overschrijding van de angst veronderstelt dat die angst een tijd is, de tweede tijd in een sequens van drie logische tijden. De eerste tijd is het genot, de tweede de angst en de derde het verlangen. Het daaropvolgende Seminarie XI laat toe om deze drie tijden als volgt te resumeren: de angst is de 'tijd om te begrijpen' (*temps pour comprendre*) tussen enerzijds het genot dat beantwoordt aan het 'ogenblik van de blik' (*instant du regard*), en anderzijds het verlangen dat beantwoordt aan het 'moment om te besluiten' (*moment de conclure*), besluit dat altijd gekenmerkt wordt door een bepaalde vorm van haast, van overhaasting, vanuit de angst dat het wel eens te laat zou kunnen zijn (1973 [1964], p. 39).

Liever dan de lezer meteen al van bij de aanvang op de proef te stellen met een hoogdravende uiteenzetting over deze drie tijden van genot/angst/verlangen, vermei ik mij, en hopelijk ook die lezer, eerst even met het beeld dat deze onvermijdelijk bij mij oproepen – een amusant beeld inderdaad dat niet alleen de duistere tragiek van de angst in een milder daglicht stelt, maar dat ook theoretisch interessante vergezichten opent, zoals nog zal blijken. Dat beeld zag ik ooit uitgetekend door – als ik mij niet vergis – de Argentijnse cartoonist Mordillo. Als ik mij goed herinner gaat het om een reeks van vijf opeenvolgende, onder elkaar geplaatste tekeningen, die de deerniswekkende lotgevallen schetsen van een Tarzoon-achtig figuurtje, ergens diep in de jungle …

Als het mannetje voor het eerst in beeld komt, zittend op een boomtak, temidden zijn apenvrienden, en zichzelf krabbend, druipt de verveling ervan af. Laten we dit gelijkschakelen met de eerste tijd van wat Lacan (2004 [1962-1963], p. 57) bestempelt als het idiote genot van de man.

Plots, tweede beeld, valt het lodderoog van onze Tarzoon op iets als een mensenwijfje dat op een andere tak zit, met haar rug naar hem toegekeerd zit, zich niet bewust zijnde van zijn aanwezigheid want helemaal verzonken in wat Freud (1960 [1914c], p. 155) bestempelt als het narcistisch genot van de vrouw. We zouden kunnen zeggen dat bij ons mannetje op duistere wijze iets daagt als een menselijk object van verlangen, maar dan onder zijn imaginaire gedaante. Ongelukkig genoeg gaapt tussen beiden een kloof – de kloof tussen het idiote genot waarin hij gestold zit en het onbereikbare object van verlangen dat hem zou kunnen bevrijden uit zichzelf – die kloof is die van de angst.

Op dat pijnlijke moment van opkomende angst, derde beeld, krijgt het mannetje plots ook nog oog voor iets anders, naast dat wijfje: een liaan namelijk, waar hij denkt bij te kunnen geraken van op zijn eigen tak. Zonder verder nadenken stort hij zich dan ook meteen in de diepte, op die liaan, in een wanhopige *passage à l'acte*, er blindelings op vertrouwend dat het elan van zijn zwaai hem wel tot bij zijn object van verlangen zal brengen. De lezer is ondertussen voldoende mee, om meteen te begrijpen dat de doodssprong en het daaruit resulterende elan de drift moeten verbeelden, en dat de liaan een inderdaad wat mager uitvallend beeld van de fallus is – fallus die volgens Freuds theorie zou moeten toelaten om te komen tot een overschrijding van de kloof van de angst, de kloof tussen genot en verlangen.

Ongelukkig genoeg valt, zoals Lacan heeft onderwezen, de fallus altijd wat te mager en te kort uit om zijn grote beloften in te lossen; uiteindelijk laat hij niet toe om de kloof tussen genot en verlangen helemaal te nemen. Dat is dan inderdaad het bijzonder spannende vierde beeld, met een Tarzoon die wanhopig poogt om bij wijze van spreken voet aan de grond te krijgen op de andere tak, die van het wijfje – dat ondertussen van heel dat machodrama niets merkt, of toch minstens op heel overtuigende wijze doet alsof, wat de onweerstaanbare komiek van deze reeks tekeningen uitmaakt.

Uiteindelijk blijkt onze man zich vreselijk misrekend te hebben: hij slingert inderdaad terug, maar uiteraard niet ver genoeg om zich weer in veiligheid te kunnen brengen op de tak van zijn primair apengenot. Het laatste beeld toont hem dan ook hangend boven de afgrond van de angst, de ogen ten hemel draaiend, als een plukrijpe vrucht die op het punt staat om te vallen – zijn drift kwijt en zich

vastklampend aan de fallus - tussen het verloren genot uit zijn eigen lichaam en het onbereikbaar blijkend object van verlangen. En de vrouw, zij keek nog altijd niet om.

In een klassieker cartoonvariant van deze falli-komische versie van de mislukte poging tot overschrijding van de angst, denkt het subject met een polsstok een sloot te kunnen overspringen – dankzij de afwezigheid van krokodillen kon dit soort bezigheid in Friesland uitgroeien tot de nationale sport van het 'fierljeppen'. Waar de stromen wel krioelen van de krokodillen, is het uiteraard bijzonder vervelend als de polsstok in de modder blijft steken, en het subject dus de rest van zijn dagen moet slijten als al dan niet voor heiligverklaring in aanmerking komende paalzitter.

Tragisch of komisch, met of zonder een beetje hulp van de fallus, de tijd van de angst komt neer op een val in of een ophanging boven de kloof tussen de eerste tijd van het genot en de laatste van het verlangen, de kloof tussen het object-doel van het verlangen en wat in een terugkijkende beweging zijn object-oorzaak zal blijken te zijn. Op dat cruciale, structurele onderscheid tussen object-oorzaak en object-doel van het verlangen kom ik uitgebreid terug. Voorlopig rond ik op dit punt deze eerste imaginaire 'lezing' af van de centrale passage uit Seminarie X, waaruit Miller de sleutelbetekenaar 'overschrijding' heeft opgevist.

JAM
overschrijding van de angst als doel van een analyse

Vooraleer ons nu meer concreet te wenden tot de aanwijzingen die Miller daar rond geeft, wil ik toch ook eerst even meer in het algemeen opmerken dat we hier nog maar eens een voorbeeld krijgen van de wijze waarop Miller er nu al sedert meer dan twintig jaar in slaagt om het onderwijs van Lacan levendig te houden, zowel in zijn verdere theoretische uitwerking als in zijn klinische implicaties. Dat doet hij via wat ik graag bestempel als zijn 'hapaxale lezing' van Lacan – die overigens ook een der leeswijzen is geweest waarmee Lacan in zijn tijd Freud heeft geüpdatet. Een *hapax legomenon* is een woord of een uitdrukking die maar eenmaal voorkomen in een welbepaald corpus van teksten, bijvoorbeeld bij een bepaald auteur. Betekenaars die Lacan als het ware toevallig laat vallen, lapsussen in de letterlijke zin van het woord, worden door Miller wel vaker verheven tot de waardigheid van een heus concept. Twee schoolvoorbeelden – die inderdaad school hebben gemaakt – zijn enerzijds de noodzaak tot identificatie van de 'overdrachtsbetekenaar' (*signifiant du transfert*) bij het begin van een analyse, in wat klassiek de preliminaire gesprekken heet, en anderzijds de fameuze 'traversering' (*traversée*) van het fantasme, zoals die voorkomt en te verifiëren valt op het einde van de analyse, in wat sedert Lacan de *passe* heet (Jonckheere 2003, p. 15).

Een vergelijkbaar lot lijkt heden ook die 'overschrijding' (*franchissement*) beschoren, ook deze term vormt bij Lacan een soort hapax, toch in relatie tot de behandeling van de angst. Zonder meteen expliciet te verwijzen naar de hierboven aangehaalde passage uit Seminarie X, heeft Miller de voorbije jaren een meer dan verdienstelijke inspanning gedaan om die 'overschrijding' uit te werken als een concept dat zowel op het gebied van de theorie als de kliniek van de angst school maakt. Hoe doet hij dat? Wat is daarbij het uitgangspunt? Inleidend zagen we dat de notie 'overschrijding' bij Lacan zelf opduikt binnen een structuur met drie tijden, zijnde genot/angst/verlangen – wat hem ertoe brengt om te stellen dat het verlangen tot stand komt in een tijd van angstoverschrijding. Geen verlangen dat niet langs, doorheen, overheen de angst passeert. Wat zich bij Lacan in eerste instantie aandient als een structureel, 'passief' te noemen gegeven, herformuleert Miller nu in de richting van een 'actief' te noemen richtlijn (*direction*) voor de behandeling van de angst, ja zelfs een ethisch principe voor de psychoanalytische kuur *tout court*: "Er is geen sprake van de Lacaniaanse angst te genezen, maar hoogstens van hem te overschrijden".

mijn herformulering:
het verlangen is een overschrijding van de angst

Zelf brei ik nu graag nog een staartje aan dit Milleriaans maxime: "Er is geen sprake van de Lacaniaanse angst te genezen, maar hoogstens van hem te overschrijden … middels het verlangen." Bovendien herformuleer ik dit ook nog graag eens als volgt: "Het verlangen is een overschrijding van de angst". Waarom dit verlengstuk, waarom deze herformulering? De reden is dat ik meen dat ze toelaten, of eigenlijk ertoe verplichten, om niet alleen de verbanden maar ook en vooral de verschillen te exploreren van deze nieuwe visie van Lacan op de angst met een vroegere. Inderdaad, voor de verschijning van het Seminarie X, dus voordat Miller de 'overschrijding van de angst' als richtinggevend principe voor de behandeling van de angst daaruit lichtte, circuleerde in Lacaniaanse middens in dat verband nog altijd de volgende uitspraak van Lacan – een uitspraak die hij niet zo lang voordien deed, in 1961, tegen het eind van Seminarie VIII over de overdracht: "Het verlangen is een remedie tegen de angst" *(Le désir est un remède à l'angoisse*) (2001 [1960-1961], p. 434). We zitten dus met twee Lacaniaanse formules: enerzijds verklaart Lacan zelf dat het verlangen een remedie is tegen de angst; tot op een bepaalde hoogte de aanwijzingen van Miller volgend doe ik Lacan anderzijds verklaren dat het verlangen een overschrijding kan vormen van de angst.

Het is nu inderdaad geen kwestie van beide formules zomaar gelijk te schakelen, en de overschrijding van de angst te klasseren als een mogelijke remedie tegen de angst. Beide moeten veeleer met elkaar geconfronteerd worden. Een en ander is direct het gevolg van het grote probleem met Lacans onderwijs, dat meteen ook zijn grote uitdaging vormt, en dat is de rusteloosheid, of het verlangen, waarvan het altijd blijk geeft gegeven in zijn directe betrokkenheid op het ondraaglijke reële van het genot in de kliniek. Zijn onderwijs vormt allesbehalve een theorie, een *Gestalt* die neigt naar een behaaglijke imaginaire *closure*. Van Seminarie VIII, "het verlangen als remedie tegen de angst", naar Seminarie X, "het verlangen als overschrijding van de angst", kan alles zijn veranderd. En dat is inderdaad wat ik thans, de *orientation lacanienne* van Miller volgend, zal proberen aan te tonen.

Daarbij zal eerst en vooral blijken dat de Lacaniaanse angst, waarop Seminarie X conceptueel greep probeert te krijgen, van een andere orde is dan de Freudiaanse castratieangst, waarnaar Lacan tot en met Seminarie VIII met zoveel overtuigingskracht en zwier was teruggekeerd.

Vervolgens zal ik kort aangeven hoe het verlangen als 'objectrelatie' (*relation d'objet*) een radicale ommekeer ondergaat: waar het object in Seminarie VIII nog onbereikbaar voor het verlangen uitzweeft, als object-doel, ontpopt het zich in Seminarie X tot de drijvende kracht achter het verlangen, als object-oorzaak.

En tenslotte spreekt het haast vanzelf dat een andere angst en een ander verlangen ertoe moeten leiden dat de overschrijding van de angst, waarop Lacan middenin Seminarie X even alludeert, van een andere orde moet zijn dan de remedie tegen de angst die hij nog promoot op het einde van Seminarie VIII. Wat is trouwens een remedie? Het minste dat men kan zeggen is dat een remedie altijd medisch is geïnspireerd. Net als 'medicijn' en 'medicus' komt 'remedie' van het Latijnse *mederi*, dat oorspronkelijk het fysieke 'genezen' betekent. Later kreeg *mederi* ook de morele connotatie van 'te hulp komen', 'een kwaad tegengaan of uit de weg ruimen', 'iemand van iets afhelpen' en tenslotte 'herstellen'. Vermeldenswaard is tenslotte ook nog dat 'remedie' lichtelijk anaal geconnoteerd geraakte, toen de term onder de zonnekoning in zwang kwam als een kies eufemisme voor 'lavement' (Littré, 2003; van Dale, 1999).

Een voorlopig besluit zou dan ook al kunnen luiden dat de idee van overschrijding van de angst beantwoordt aan de veronderstelling dat een ander verlangen een andere remedie voor een andere angst kan vormen – een andere angst dan de castratieangst, een ander verlangen dan het objectloze verlangen, en bijgevolg ook een andere remedie dan de catharsis via het medico-morele lavement van kwaadaardige emoties. In wat volgt geef ik een aantal aanwijzingen rond die andere angst, dat andere verlangen, die

andere remedie van de overschrijding van de angst middels het verlangen.[3]

Freudiaanse castratieangst in de fobie

Eerst de angst. Over welke angst gaat het op het eind van Seminarie VIII, tegen welke angst vormt het verlangen daar een remedie? Ik gaf al aan dat het om de castratieangst gaat, waartoe Freud op een bepaald moment inderdaad ook alle angst herleidde. Het is bekend dat Freud (1960 [1909b]) de castratieangst ontdekte in de infantiele fobie, meer bepaald in de epochale gevalsstudie van de paardenfobie van de Kleine Hans. In het kader van zijn *retour à Freud*, via de uitwerking van de talige structuur van het onbewuste, zou Lacan in Seminarie IV (1994 [1956-1957], pp. 199-408) van deze gevalsstudie een radicale structurele herlezing brengen – die in zijn Seminarie VIII (2001 [1960-1961], pp. 429 ev.) onder andere resulteerde in zijn kwalificatie van de fobie als "meest radicale vorm van neurose" – en dat op minstens twee punten.

Vooreerst blijkt de fobische angst, voor elke neuroticus te beantwoorden aan de dichtst mogelijke benadering van het verlangen. De fobie, aldus Lacan, "is gemaakt om de verhouding tot het verlangen te handhaven onder de vorm van de angst". In haar hysterische of obsessionele vorm slaagt de neurose er gewoonlijk vrij goed in om geen verhouding te hebben met dat verlangen, om dat dus op afstand te houden. Daarin slaagt ze middels het fantasme. Wanneer dit het echter om een of andere reden even niet meer doet, riskeert de neuroticus een directe confrontatie met zijn verlangen, met de essentie van het verlangen die gevormd wordt door het traumatische punt waarop dit geen object blijkt te hebben (daarop keer ik later terug). Op dat kritieke punt komt dan de fobische angst opzetten, als een alternatieve oplossing (Jonckheere, 2003, pp. 41-57). Die fobische angst bestempelt Lacan (2001 [1960-1961], pp. 429) dan ook als "de radicale wijze waarop de verhouding tot het verlangen in stand wordt gehouden (*maintenir*) (…) hij ondersteunt (*soutenir*) het verlangen (…) zelfs al is dat op een ondraaglijke wijze".

De fobische angst is kortom de vorm die het verlangen aanneemt op het traumatische punt van het besef dat het verlangen geen object heeft. Op dat punt is het dus de ondraaglijke fobische angst of het niets van het verlangen. De fobie is de meest radicale vorm van neurose, omdat het verlangen daar niet zoals bij hysterie en dwangneurose op symptomatisch verknipte en geplakte wijze verschijnt, maar op zo goed als zuivere wijze, als angst.

Een tweede besluit uit Lacans structurele herlezing van Freuds analyse van de fobie luidt dat deze, ondubbelzinniger dan hysterie of dwangneurose, toont hoe de neurotische angst een object krijgt via de castratie.

Voor alle duidelijkheid: als de castratie de angst een object geeft, dan kan dit slechts betekenen dat hij op zich geen object heeft, toch niet bij Freud. In een eerste tijd van zijn terugkeer tot Freud heeft Lacan deze oorspronkelijke *Objektlosigkeit* van de angst geconceptualiseerd middels het zogenaamde 'verlangen van de Ander' (*désir de l'Autre*). Dat verlangen van de Ander wil onder andere aanduiden dat het subject aanvankelijk geen angst heeft voor een of andere object, om ergens een object te verliezen, maar wel tegenover een Ander subject, een Ander die als het ware ook een subjectieve kwaliteit heeft. In feite heeft de grote Ander in Lacans eerste onderwijs een dubbel gezicht, hij wordt gekenmerkt door een soort

[3] De drie termen uit beide formules zijn ook van een ander niveau: het verlangen is een concept, zelfs hét Lacaniaanse concept bij uitstek in de eerste periode van zijn onderwijs; de angst noemt Lacan uiteindelijk niet echt een concept, maar een affect, zelfs het enige affect (1991 [1969-1970], p. 176); en tenslotte situeren remedie en overschrijding zich binnen het ethische perspectief van "Wat moet ik doen?"

Kleiniaanse splijting tussen een goede en een slechte Ander. Enerzijds kan die Ander het subject wel erkennen als subject, met een eigen verlangen – ik verwijs naar de bekende formule "Het verlangen van de mens is het verlangen van de Ander". Anderzijds loopt het subject echter ook altijd het risico om door die Ander, in het verlangen van die Ander, herleid te worden tot maar een object, een object zonder eigen verlangen – dreiging waartegenover het subject dan vervalt in de angstige, hulpeloze vraag *"Che vuoi?"* – "Wat wil die Ander eigenlijk van mij? Wil hij/zij mij misschien laten vallen?"

De angst om in het verlangen van de Ander herleid te worden tot een object zonder eigen verlangen kent om te beginnen geen object. Dat object verwerft hij pas via wat Miller de Freudiaanse 'familieroman van de castratie' noemt – en dit op twee wijzen, langs twee kanten. Enerzijds wordt de angst gekoppeld aan een specifiek gevaarlijk object, zijnde de symbolische vader met zijn castratiedreiging, als agens van de castratie; in het geval van Hans is dat het paard als symbolische plaatsvervanger van de reële vader. Anderzijds verschijnt daarmee meteen ook een object dat gevaar loopt, zijnde de imaginaire fallus. Samenvattend kunnen we stellen dat de onvoorstelbare dreiging van een compleet verlies van zichzelf, door toedoen van de moeder, vervangen wordt door de zeer wel voorstelbare dreiging van het verlies van het narcistisch meest overschatte deel van zichzelf, door toedoen van de vader. Volgens de meest klassieke religieuze offerlogica moet het subject dus instemmen met het offeren van het beste brokje van zichzelf aan de vader teneinde niet compleet door of aan de moeder geofferd te worden.

Voor Freud, maar dus ook voor de eerste, structuralistische Lacan, komt elke neurotische angst uiteindelijk neer op castratieangst tegenover de vader. De oedipale castratieangst omvat elk mogelijk ander objectverlies. Bijvoorbeeld de neurotische rouwarbeid om het verlies van een narcistisch liefdesobject confronteert volgens Freud in laatste instantie met de eigen castratie.

Lacaniaanse a-angsten?

De castratieangst geeft dus de langs alle kanten onbestemde angst tegenover het verlangen van de Ander een agens (vader) en een object (fallus). Seminarie X is nu Lacans poging om te overstijgen wat hij onomwonden beschouwt als Freuds impasse van de oedipale castratieangst.[4] Freud (1960 [1937c]) zelf was ook al tot de vervelende conclusie gekomen dat zijn analyses vanuit dit perspectief niet beëindigbaar (*unendlich*) bleken te zijn. Onder één of andere, mannelijke of vrouwelijke, vorm bleef de castratieangst altijd hangende, als castratiedreiging of als penisnijd. Seminarie X maakt nu een aanvang met de exploratie en conceptualisatie van een angst die aan gene zijde (*jenseits*) van de oedipale castratieangst zou liggen – waarbij Lacan in een moeite door meteen ook voor het eerst in de geschiedenis van de psychoanalyse gokt op een echt einde voor de analytische kuur. Wat geen sinecure is gebleken.

Aan gene zijde van die Freudiaanse castratieangst diende het subject immers de confrontatie aan te gaan met een 'andere angst' – die we de Lacaniaanse angst kunnen noemen.

Laat ik meteen wijzen op twee kapitale, onderling verbonden verschilpunten van deze Lacaniaanse angst met de Freudiaanse. Met de vader en de fallus schonk de Freudiaanse castratie de angst een gevaarlijk én een gevaarlopend object – in de Lacaniaanse angst spelen beide dit privilege kwijt.

De vader verliest inderdaad zijn symbolische betekenis als agens, als enige mogelijke verklaring voor

---

[4] Het is in eerste instantie verwarrend dat Lacan ook in dit verband herhaaldelijk de term 'overschrijding' bezigt (2004 [1962-1963], pp. 59, 206, 279 en 383); overschrijding van de Freudiaanse castratieangst is niet hetzelfde als de in deze bijdrage geviseerde overschrijding van de Lacaniaanse angst. Het betreft hier een preliminaire, eerste overschrijding.

het objectverlies.[5] Zijn plaats en functie worden ingenomen door … het reële van het anatomisch functioneren van de penis, met het fenomeen van de zogenaamde 'detumescentie', of de quasi-volledige verdwijning van de penis op het toppunt van het genot, in het orgasme. Voor Lacan lijkt deze detumescentie te beantwoorden aan een soort 'natuurlijke' castratie, waarvoor dan ook niet meer een of andere cultureel geïnstitutionaliseerde agens aansprakelijk moet worden gesteld. Immers, in het orgasme fnuikt het fallisch genot zichzelf, het roept zichzelf een halt toe. (2004 [1962-1963], pp. 197-198, 205-208).

Voordien was de fallus een betekenaar, die het resultaat was van een soort infantiele vergelijking tussen man en vrouw, tussen twee verschillende lichamen, waarbij het gemis uiteindelijk kant van de vrouw kwam vast te liggen. Seminarie X (2004 [1962-1963], p. 211-212) nodigt nu iedereen uit om eerst naar zichzelf te kijken, waarbij de man dan ook het gemis in eigen schoot moet ontdekken ter gelegenheid van de detumescentie van de penis, terwijl de vrouw "niets mist" (*ne manque de rien*).

In de mate dat het privilege van de fallus als betekenaar van het geslachtsverschil vervalt, en hij dus weer met beide benen op de grond staat, als reële penis, kan hij ook niet meer elke mogelijke andere vorm van objectverlies betekenen. Vanaf dat moment vervoegt hij braafjes alle andere lichaamsdelen die vatbaar zijn om op het toppunt van de auto-erotische bevrediging van een of andere deeldrift afgescheiden te worden (*séparable*) en afval (*chute*) te worden. In eerste instantie zijn dat de borst en de feces. Het is overigens ook pas vanaf Seminarie X, na de val van de fallus, dat Lacan deze Freudiaanse objecten heeft kunnen aanvullen met zijn objecten van de blik (*regard*) en de stem (*voix*), vanuit respectievelijk de scopische en de invocatieve deeldrift. Gemeenschappelijke trek (*einziger Zug, trait unaire*) van deze vijf[6] objecten *a*, zoals die vanaf dat moment zullen heten, is inderdaad dat ze allemaal tot stand komen als *a*fval van een origineel proces dat Lacan, met een neologisme, 'separtitie' (*sépartition*) noemt (2004 [1961-1962], p. 273). Separtitie betekent dat de scheiding niet plaatsgrijpt met een extern object, met een object van de Ander, maar met een object dat resulteert uit een partitie binnenin het lichaam van het subject zelf. Paradigma is de borst, die niet verloren wordt als deel van de moeder, maar als deel van het subject. Al die objecten *a* worden dus gekenmerkt door hun kaduciteit, als een soort lege resten van het lichaam van het subject, waarvan de mogelijkheid om ervan te genieten is vervallen (2004 [1961-1962], pp. 194-198, 207-208 en 265-281).

In de mate dat ze niet echt verloren blijken te zijn, zijn het nu deze objecten *a* die zich ontpoppen tot objecten van de angst. De Freudiaanse castratieangst ging ervan uit dat de angst geen object heeft, om die dan wel een object te geven, het exclusief object van de fallus – en daarvan kon men dan beginnen vrezen dat men die wel eens zou kunnen verliezen. Bij de Lacaniaanse angst ligt dat anders. Om te beginnen is hij "niet zonder object" (*pas sans objet*) (2004 [1961-1962], pp. 187-188), niet zonder een reeks deelobjecten – die niets anders zijn dan de objecten waarvan ik zojuist aangaf hoe die tot stand komen als afval van vier deeldriften. Het angstwekkende object *a* is de drift die zich even roert (*Triebregung*), het genot dat even terug de kop opsteekt (*plus-de-jouir*) in de opening van een of andere erogene zone: mond, anus, ogen, oren. Van de castratie, en de fallus, kunnen we dan hoogstens nog zeggen dat ze deze objecten even verbergen, even verloren doen gaan.

Besluitend voor de verschuiving van Freudiaanse castratieangst naar Lacaniaanse *a*-angst zouden we kunnen stellen dat de eerst beantwoordt aan een ersatzverlangen, op het punt van het ontbreken van elk object van verlangen, terwijl de tweede beantwoordt aan een erstazgenot, op het punt van de dreigende nabijheid (*imminence*) van een of ander partieel object van genot. Was de angst vanuit Freud een vorm van

---

[5] De angst wordt dus niet meer volledig hergestructureerd door de castratiedreiging vanuit de vader, als agens of vertegenwoordiger van de wet. Daarachter, en dat is bij een eerste lectuur van Seminarie X misschien minder duidelijk, verliest ook de moeder, onder de vorm van het wetteloze verlangen van de Ander, haar primaat als angstwekkende factor. Er is kortom sprake van een complete deoedipianisering van de angst.

[6] Seminarie X voegt daar op een bepaald moment ook nog de placenta aan toe, als object dat tot stand komt bij de geboorte.

verlangen, dan wordt hij bij Lacan een vorm van genot.

object-doel en intentionaliteit van het verlangen

Nu duidelijk is dat het bij "het verlangen als overschrijding van de angst" (Seminarie X) om een andere angst gaat dan bij "het verlangen als remedie voor de angst" (Seminarie VIII), lijkt het logisch dat het in beide formules ook moet gaan om een ander verlangen. Eens te meer loodst Miller ons doorheen de meanders, de haarspeldbochten zelfs in Lacans onderwijs over het verlangen.

Ik duid slechts één punt aan, op twee niveaus. Dat punt is de omkering van de intentionaliteit van het verlangen in een causaliteit van het verlangen; de twee niveaus zijn dat van het hysterisch verlangen en dat van het verlangen van de analyticus.

Keren we eens te meer terug tot Seminarie VIII. Daar wordt het concept van het verlangen nog volledig georiënteerd door wat Miller zijn 'intentionaliteit' noemt. Uitgangspunt daarbij is dat het verlangen niet beschikt over een daaraan aangepast object. In dat verband herinner ik aan de titel van Seminarie IV, de objectrelatie (*relation d'objet*), die inderdaad ironisch is. Seminarie IV zelf vormt immers één langgerekt pleidooi tegen de waangedachte van de 'objectrelatie' zoals die toentertijd, midden de jaren vijftig, een eerste hoogbloei kende onder de vorm van de cultus van de *genital love* binnen de *egopsychology*. Waar de liefde er nog wel eens in slaagt om een imaginaire schijn van objectrelatie hoog te houden, wordt het seksuele verlangen alleszins gekenmerkt door het ontbreken van elke vorm van objectrelatie: het verlangen heeft geen object.

Hier zal ik niet uit de doeken proberen te doen hoe dat objectloze verlangen het product is van de noodzaak en de uiteindelijke onmogelijkheid van het reële van de drift om talig gearticuleerd te worden, in de betekenaars van de Ander (de schreeuw van de zuigeling die door de moeder geïnterpreteerd moet worden als "Ik wil de borst!"). Maar ik kom meteen *to the point*, met het gevolg van deze objectloosheid van het verlangen – en dat is inderdaad zijn intentionaliteit, het feit dat het ons doet hankeren en trachten naar alsmaar een ander onbereikbaar en bij voorbaat verloren object dat voor ons uit schijnt te drijven (2004 [1961-1962], p. 120). De lezer kent het verhaal van de ezel van het verlangen die achter de wortel van het object aan sjokt …

object-oorzaak en causaliteit van het verlangen

De objectloosheid van het verlangen is dus verantwoordelijk voor zijn hysterische objectgerichtheid of intentionaliteit. Seminarie X keert nu deze klassieke Lacaniaanse conceptie van het verlangen om. Het doet de ezel van het verlangen even over de schouder kijken, naar wat hem werkelijk drijft, en dat niet de wortel is. De essentie van het verlangen wordt niet meer bepaald vanuit de oorspronkelijke afwezigheid van enig 'intentioneel' object, maar veeleer vanuit de obscure aanwezigheid van een 'causaal' object. In de in het begin aangehaalde passage over de overschrijding van de angst noemt Lacan dit de 'constitutie' (*constitution*) van het verlangen: wat maakt het verlangen, waardoor wordt dit ingesteld, komt het tot stand, wordt het dus veroorzaakt (2004 [1961-1962], p. 205)? Deze accentverschuiving, van intentionaliteit naar causaliteit, wordt geconcretiseerd in een verplaatsing van het object, van voor het verlangen uitvluchtend (*en avant*) naar achter het verlangen aanzittend (*derrière*). Deze verplaatsing wordt geresumeerd in de

uitdrukking object-oorzaak van het verlangen (2004 [1961-1962], p. 120). Dat object dat het verlangen constitueert of veroorzaakt, is het object *a* of het verloren object van genot, waarvan we zojuist zagen dat het zelf geproduceerd wordt in een moment van angst. De angst schept kortom de oorzaak van het verlangen en is als dusdanig constituerend voor het verlangen.

'therapeutische' consequenties van de gewijzigde verhouding van het verlangen tot het object

Deze haarspeldbocht in de objectrelatie van het verlangen is niet zonder gevolgen voor de behandeling van de angst. Twee opmerkingen slechts.

Tot en met Seminarie VIII kon het verlangen een remedie vormen tegen de Freudiaanse castratieangst in de mate dat het subject zich kon verzoenen met de primaire en ultieme objectloosheid van dat verlangen, met zijn eeuwigheid. Vanaf Seminarie X zou het verlangen een overschrijding moeten vormen van die Andere, Lacaniaanse *a*-angst, in de mate dat het subject kan leven met de aanwezigheid van een object van genot of de lichamelijke oorzaak van het verlangen. Op het einde van het daaropvolgende Seminarie XI, wanneer hij het heeft over het statuut van het subject na de analytische ervaring, na de traversering van het fantasme op het einde van de analyse, gaat Lacan zelfs nog een stapje verder. Daar suggereert hij dat dit 'leven met het object van genot' zou kunnen bestaan uit een soort identificatie daarmee – *vivre la pulsion*, heet het daar, de drift helemaal beleven, samenvallen met de drift, daarmee versmelten, zich daarin verliezen, één en al drift worden … (1973 [1964], p. 246).

Een tweede opmerking betreft het klinisch probleem van de verhouding tussen angst en schuldgevoel. De eindeloze metonymie van het verlangen mag een remedie vormen tegen de castratieangst, maar reeds in Seminarie II stelt Lacan vast dat het subject dientengevolge ook kan overgeleverd worden aan grote schuldgevoelens. Dat blijkt bijvoorbeeld al in het geval van Freud zelf: middels de autoanalyse van de Irmadroom, waarrond *Die Traumdeutung* is gebouwd, kwam deze, na de dood van zijn vader, tot een eigen verlangen (1960 [1900a]). Dit eigen verlangen, dat hem de psychoanalyse deed uitvinden, maakte hem echter meteen ook schuldig aan de transgressie van een limiet die de mens zichzelf oplegt; volgens Lacan valt de Irmadroom inderdaad ook te lezen als Freuds poging om zich daarvoor te verontschuldigen (1978 [1954-1955], p. 203). Hetzelfde probleem steekt overigens weer de kop op in Seminarie VIII, wanneer Lacan het heeft over het verlangen als remedie tegen de angst, maar dan wel met een soort verantwoording: de positie van het verlangen, hoe ongemakkelijk ook met haar eventuele nasleep aan schuld, is toch nog altijd makkelijker vol te houden dan die van de angst (2001 [1960-1961], p. 434). Op die delicate balans tussen angst en schuldgevoel keer ik nog terug.

radicalisering van het verlangen van de analyticus

De conceptuele verschuiving in Lacans onderwijs inzake het verlangen, van intentie naar oorzaak, heeft ook toegelaten, zo lijkt mij toch, om vanaf Seminarie X voor het eerst een radicaal structureel onderscheid te maken tussen twee niveaus in het verlangen – een onderscheid dat al bestond maar dat inderdaad eerst geradicaliseerd diende te worden om te kunnen komen tot een overschrijding van de angst in de kliniek. Die twee niveaus zijn enerzijds het niveau van het hysterisch verlangen en anderzijds dat van het verlangen van de analyticus.

Lacans aftasting van het verlangen van de analyticus, vanuit het mythisch beginpunt van het verlangen van Freud, had hem tegen het einde van Seminarie VIII in een impasse gemanoeuvreerd, die valt te resumeren in het bevreemdende besluit dat het verlangen van de analyticus 'zuiver' (*désir pur*) zou zijn. Dit besluit suggereert een continuïteit van het verlangen van de analyticus met het hysterisch verlangen; het eerste zou niet meer zijn dan een uitgezuiverde versie van het laatste. En een psychoanalyse zou bijgevolg slechts bestaan uit een soort progressieve uitzuivering van dat met alle mogelijke objectlood beladen hysterisch verlangen, teneinde slechts het pure goud van het objectloze verlangen van de analyticus over te houden. Dat betekent meteen ook dat een psychoanalyse hoogstens een verschuiving binnen het verlangen doorvoert: het hysterisch verlangen wordt daarin als het ware tot aan zijn interne grens gedreven, grens waaraan dan moet blijken dat het geen object heeft, dat het eeuwig is …; en dan wordt die interne grens maar vastgelegd en benoemd als het verlangen van de analyticus. Paradigma voor dit zuivere of geraffineerde hysterisch verlangen van de analyticus is op dat moment nog dé filosoof, Socrates namelijk, in de mate dat deze enerzijds niets kan zeggen over zijn positie als verlangend en dat hij anderzijds elke mogelijke positie van 'verlangenswaardig' (*désirable*) object afwijst (2001 [1960-1961], pp. 432-434).

Op het gebied van de behandeling van de angst via het verlangen leidt zulks echter tot een impasse. Het verlangen van de analyticus, gedefinieerd als een van elk objectspoor gezuiverd hysterisch verlangen, zou de remedie voor de castratieangst vormen. Probleem daarbij is echter wel dat het verlangen van de analyticus op dat moment slechts asymptotisch realiseerbaar is, zoals al wat zuiver wil heten …

Deze impasse tracht Seminarie X nu open te breken door voor het eerst te gokken op een structurele coupure tussen het hysterisch verlangen en dat van de analyticus als "een soort geprivilegieerd verlangen". De basisveronderstelling, die toe zal laten om een begin te maken met de conceptualisering van dit laatste verlangen, gooit Lacan meteen al bij het begin van dat Seminarie in het midden (2004 [1962-1963], p. 36). Tot ieders verbazing verklaart hij plots dat subject en verlangen niet noodzakelijk synoniem zijn – wat tot op dat moment wel altijd het geval leek te zijn geweest. Ook vanuit een objectpositie zou een verlangen mogelijk zijn, een mens kan ook als object verlangen. Vanaf dat moment betekent de uitdrukking 'object van het verlangen' dus niet alleen meer 'het verlangde object', maar tevens 'het object verlangt'. Die idee is Lacan later verder blijven ontwikkelen als essentie van de analytische positie. In Seminarie XVII zou dit bijvoorbeeld leiden tot het onderscheiden van vier discours bestaande uit vier verschillende invullingen of interpretaties van wat Lacan daar "de dominante positie van het verlangen" noemt: in het hysterisch discours bezet het subject die dominante positie, in het analytisch discours wordt dit het object (Lacan, 1991 [1969-1970], pp. 47).[7]

Deze radicalisering van het verlangen van de analyticus heeft een aantal interessante gevolgen. Zo wordt voor het eerst een echt einde van de analyse denkbaar. Dit interesseert ons hier echter minder dan de gevolgen voor de analytische behandeling van de angst. Overschrijding van de angst, in de zin van de Lacaniaanse *a*-angst, valt alleszins al niet meer te denken als het resultaat van een simpele interne verschuiving van een onzuiver hysterisch verlangen naar het zuiver hysterisch verlangen van de analyticus. Angstoverschrijding veronderstelt een heel wat complexer, topologisch te denken verknoping te tussen twee onvergelijkbare verlangens. Lacan zelf zegt dat niet met zoveel woorden, maar zowel vanuit mijn jarenlange lezing van Seminarie X als vanuit mijn even lang durende praktijk als psychoanalyticus ben ik overtuigd geraakt van de waarde van deze 'stelling'[8]. Het is inderdaad mijn idee dat het verlangen van de

---

[7] In het meesterdiscours staat de betekenaar (meesterbetekenaar) op de dominante plaats van het verlangen; in het universitair discours wordt dat het weten.

[8] Ooit lag deze stelling aan de basis van mijn universitaire doctoraatsverhandeling over de angst. Daarin ontbreekt de notie 'overschrijding van de angst' overigens volledig … (Jonckheere, ongepubliceerd [1988]).

analyticus eerst moet functioneren als remedie tegen zijn angst (heden zou ik dat een 'overschrijding' van zijn *a*-angsten noemen), opdat een analysant enige kans zou maken om te komen tot een eigen verlangen als remedie tegen zijn castratieangst. Geen verlangen bij de analysant en dus ook geen mogelijke behandeling van zijn angst als zijn analyticus angstig is …

'Versagung' door de analyticus op het gebied van zijn angst

Mogen we dan eisen van een analyticus dat hij, minstens in de psychoanalyses die hij voert, volledig 'angstvrij' zou zijn? Hoe onmenselijk zulks ook moge lijken, het zou in elk geval al Freudiaans én Lacaniaans zijn in die letterlijke zin dat zowel Freud als Lacan expliciet verklaard hebben van zelf geen angst te kennen.

Dit ervoer Freud bijvoorbeeld als een probleem voor zijn angsttheorie; daarvan kon hij de kern inderdaad niet terugvinden in zijn autoanalyse, wat wel het geval was bij veel van zijn andere theorie. In *Die Traumdeutung*, op het moment dat hij een angstdroom nodig heeft, kan Freud (1960 [1900a], pp. 554-555) zich slechts een kinderangstdroom herinneren. En de Irmadroom, die heel zijn droomtheorie schraagt, is op quasi *unheimliche* wijze angstvrij (1960 [1900a], pp. 126-127). Bij zijn reprise van deze modeldroom, in Seminarie II, zag Lacan zich dan ook verplicht om daarin, op een structureel punt, massaal Freuds angst te injecteren – in de constitutie van Freuds verlangen op dat moment moet de tijd van de angst aanwezig zijn geweest, zelfs al had Freud deze niet zelf fenomenologisch, aan den lijve, ervaren (1978 [1954-1955], pp. 186; 2004 [1961-1962], p. 204).

Ondertussen had ook Lacan blijkbaar weinig last van de fenomenologie van de angst; Miller hoorde hem ooit verklaren dat hij zelf nooit angst zou gekend hebben (ongepubliceerd [2003-2004], 2 juni 2004).

Vraag is nu uiteraard of Freudiaanse en Lacaniaanse analytici even angstvrij dienen te zijn als hun onvervaarde voorvaderen? Lacan lijkt dat wel eens te suggereren, bijvoorbeeld als hij zich even laat gaan in een interview, in 1974: "Opgepast als een analyticus niet zijn stadium van angst heeft overstegen!" (2004 [1974], p. 29). Zijn Seminaries blijven echter genuanceerder. In Seminarie VIII verwacht hij bijvoorbeeld wel dat "de analyticus zijn angst grotendeels heeft overstegen in zijn voorgaande analyse" – maar anderzijds haast hij zich toch ook om daar aan toe te voegen dat "dit niet echt iets oplost" (2001 [1960-1961], p. 430). Er blijft een soort angst hangen – een angst die Lacan later, helemaal in het begin van Seminarie X, even vergelijkt met de Freudiaanse verwachtingsangst (*Erwartungsangst*), en die hij vooral vaststelt, als controleur, bij beginnende analytici, tegenover hun eerste analysanten – ik neem aan dat het op dat moment gaat om hun angst tegenover de ongemakkelijke plaats van object *a* waarin de overdracht hen manoeuvreert. In Lacans optiek is dat niet een angst die neofieten meteen diskwalificeert en terug in analyse moet doen vluchten; hij toont integendeel dat ze uit het goede *a*-hout zijn gesneden. (2001 [1960-1961], p. 426; 2004 [1962-1963], p. 13). Misschien, en dit is dan mijn persoonlijke interpretatie, is de door Freud zo warm aanbevolen 'gelijkzwevende aandacht' (*gleichschwebende Aufmerksamkeit*) eigenlijk niets anders dan een analytische variant van deze verwachtingsangst, en zou ook de oude rot deze mogen behouden …

We kunnen dus niet verwachten dat een analyticus ooit volledig angstvrij zou zijn; altijd rest wel een of andere vorm van angst. De enige vraag wordt dan of een analyticus mag hopen dat hij daarvan enig gebruik zou kunnen maken, naar zijn analysanten toe …

Een vorm van angstcommunicatie is alleszins al een courant gegeven in de neurose, binnen een soort collectieve hysterie. In Seminarie VIII vergelijkt Lacan neurotici op dit punt zelfs met kuddedieren (2001 [1960-1961], p. 427). Bij gevaar verwachten beiden immers het angstsignaal vanwege de ander, de ander moet alarm slaan. Er is echter ook een cruciaal verschil. Bij de beesten gaat het om een extern gevaar, een bedreiging van buiten de kudde. Bij mensen daarentegen schuilt dat gevaar in henzelf, of eventueel ook in

de 'kudde', onder de gedaante van het eigen verlangen of dat van een ander lid van 'hun kudde'. Het verlangen, uit welke hoek ook, is altijd een gemeenschappelijke vijand; het bedreigt immers de samenhang van de 'kudde', in de mate dat het de imaginaire verhouding tussen het Ik en de ander-gelijke verstoort; het maakt dat niet iedereen gelijk is. Neurotische kuddedieren vormen in dit opzicht dan ook een VWBV, een "Vereniging voor Wederzijdse Bijstand tegen het Verlangen", waarbij het altijd de ander is, die verantwoordelijk wordt gesteld om het angstsignaal te geven om samen op hol te slaan voor om het even welk verlangen.

In zoverre ze een gesloten, imaginaire of duale verhouding bevordert, loopt een analytische kuur meer dan welke menselijke verhouding het risico op dergelijke kuddegeest of gedeelde hysterie. Als een analysant in de kuur zelf plots overvallen wordt door een angst, die niet symbolisch te verklaren valt vanuit zijn geschiedenis, moet de analyticus het volgens Lacan dan ook nooit ver gaan zoeken: vaak gaat het immers om zijn eigen angst die door die bewuste analysant werd overgenomen. Op het gebied van de angst vormen analyticus en analysant als het ware communicerende vaten, en dat des te meer naarmate de analyse verder is gevorderd, naarmate de analysant dichter in de buurt van zijn verlangen komt, en daaraan dus probeert te ontkomen via het angstsignaal vanwege de ander (2001 [1960-1961], p. 430).

Ingaand tegen elke vorm van communicatie van angst(signalen) onder neurotische kuddedieren moet de ethiek van de analyticus volgens Lacan dan ook bestaan in een fundamentele *Versagung*: zijn analysanten moet hij zijn eigen angst ontzeggen (2001 [1960-1961], p. 432).

Dit is echter slechts haalbaar, én houdbaar, voor een analyticus die voldoende houvast heeft aan een eigen verlangen. En of het daarbij nu gaat om een uitgezuiverd hysterisch verlangen (Seminarie VIII) of een radicaal ander verlangen (Seminarie X), een beetje een slimme en ervaren analyticus moet in elk geval altijd kunnen terugvallen op "een zorgvuldig gepolijst, voorbereid klein verlangen" (*un petit désir bien fourbi*), met zijn verlangen moet hij "een niet kortzichtige verhouding" hebben (*un rapport qui ne soit pas soutenu à la petite semaine*) (2001 [1960-1961], p. 434-435). Pas dan maakt hij kans om erin te slagen om zijn eigen angst voor zich te houden …

PGP

Waar dit verlangen ontbreekt, is eigenlijk geen psychoanalyticus, maar eerder iets dat men zou kunnen klasseren als Psychoanalytisch Geïnspireerde Psychotherapeut. Die PGP blijkt nu inderdaad bloot te staan aan allerlei vormen van angsten. Daarmee kan hij in principe twee richtingen uit: ofwel probeert hij ze te couperen via allerlei nieuwe theorieën over de overdracht – ofwel tracht hij daar maximaal profijt uit te halen via allerlei theorieën over zijn eigen 'tegenoverdracht' als basis voor zijn interpretatie.

tegenoverdrachttheorieën = exploitatie van de eigen angst

Dit laatste alternatief, van het geëigende gebruik van de eigen angst, is vooral geëxploreerd en gepromoot geworden door Kleiniaanse analytica's. Allemaal vertrekken ze van de vaststelling dat ze op een bepaald punt angstig worden tegenover de overdracht. Vermits deze angst dus onvermijdelijk zou zijn voor al wie het waagt om zich in de analytische positie te nestelen, wordt analyticus zijn én blijven vooral een kwestie van niet bang te zijn voor de eigen angsten, van die als dusdanig onder ogen te durven zien. Van daaruit zou een analyticus dan in staat moeten zijn tot één of andere vorm van *management* van die angsten, als basis voor zijn interpretatie. Toppunt van dat *management* van de 'tegenoverdracht' blijft echter altijd de communicatie van de eigen angsten naar de analysant, als een soort liefdesgift.

Hier ga ik niet verder in op de onvermijdelijke impasses van dit zogenaamd geëigende gebruik van de

eigen angsten – zoals Lacan die aansnijdt in Seminarie X (2004 [1962-1963], pp. 165, 167ev, 174-175, 208 en 225-232).

overdrachtstheorieën = angstwering voor analytici

We wenden ons liever tot de postfreudiaanse theorieën over de overdracht. Lacanianen, die er prat op gaan van de enige echte Freudianen te zijn, stelt dit inderdaad voor een interessanter probleem dan de tegenoverdrachtstheorieën, vermits Lacan de angstwerende functie van deze overdrachtstheorieën graag terugvoert op het verlangen van Freud zelf.

Hoe slaagt een overdrachtstheorie erin om bij een PGP de angst te weren?

Vereenvoudigend kan gesteld worden dat al die theorieën de overdracht slechts vanuit één gezichtspunt verklaren, zijnde het onbewuste (Freud), het symbolische (Lacan) of het hysterisch verlangen van de analysant. Meestal komt dit dan neer op een gelijkschakeling van de overdracht met een of andere vorm van herhaling; in het beste geval gaat het om een symbolische herhaling van de verhouding met de oedipale vader (Freud), de religieuze betekenaar van de Naam-van-de-Vader of de castrerende vader die de wet representeert en het verlangen humaniseert (Lacan, 1966 [1957-1958], p. 557). De PGP plaatst zichzelf dus in de positie van de oedipale, symbolische, wettelijk castrerende vader – een eerbare positie waarmee elk weldenkend mens zich overigens maar al te graag vereenzelvigt (Lacan, 1973 [1964], p. 145).

In deze symbolische theorieën blijft echter iets versluierd, en dat is een Andere, Lacaniaans te noemen oorzaak van de overdracht, zijnde de positie van de analyticus in het reële als afvalobject van het genot, als object *a*. Dit is de positie van waaruit hij constant het verlangen van de analysant blijft veroorzaken of aandrijven. Met die positie valt een mens niet meteen graag samen. Daartoe moet iemand al gedreven worden door een bijzonder verlangen, het verlangen van de analyticus, dat inderdaad verondersteld wordt te functioneren als de ultieme oorzaak van de overdracht.

Samenvattend: het zuiver hysterisch verlangen verleidt ertoe om de symbolische vader te spelen; het is slechts gedreven door een radicaal Ander verlangen dat een analyticus ertoe kan komen om de reële positie van een of ander object *a* in te nemen.

Freud en Breuer: hij verontschuldigt niet, maar ontangst

Wat heeft het angstwerend effect van dergelijke beperkte, louter symbolische overdrachtstheorieën nu te zien met het verlangen van Freud zelve?

Zoals al vermeld staat Seminarie X onder meer voor het begin van Lacans poging om ergens 'voorbij' Freud te geraken. Alsof hij eindelijk tot het besef was gekomen dat de problemen van de door hem voorheen zo hard aangepakte postfreudianen om in het reine te komen met hun verlangen als analyticus te wijten waren aan een obscure 'zonde' van 'vadertje' Freud op dat vlak. In Seminarie XI, over Freuds fundamentele concepten[9], is Lacan inderdaad ook al een flink stuk explicieter in zijn kritiek op de implicatie van diens verlangen daarin. Dit blijkt onder meer wanneer hij, in het hart van dit Seminarie, bij zijn poging om de overdracht te herconceptualiseren, de omstandigheden onderzoekt waarin Freud iets als een oertheorie van de overdracht uit zijn mouw zou hebben geschud. Daartoe reconstrueert Lacan een mythisch te noemen scène rond de cathartische therapie van Bertha Pappenheim, alias Anna O, door Joseph Breuer, ergens tussen 1880 en 1890, dus voor Freuds eigenlijke uitvinding van de psychoanalyse. Zoals altijd wanneer hij het heeft over plaats en functie van Freuds autoanalyse in de geschiedenis van

[9] De vier fundamentele concepten van de psychoanalyse vanuit Freud zijn onbewuste, herhaling, overdracht en drift.

diens ontdekking van het onbewuste en uitvinding van de psychoanalyse, voegt Lacan daar een aantal structurele bakens aan toe. (1973 [1964], p. 144).

Het begon als een sprookje, alles liep op wieltjes. Breuer was in de wolken met zijn Bertha die sprak en sprak en emotie op emotie produceerde en ook nog eens zienderogen beter werd. De positieve overdracht deed wonderen, en therapeut noch patiënte konden daar genoeg van krijgen.

Tot plots, langs een achterdeurtje, de overdracht zijn entree deed, onder de autoritaire gedaante van mevrouw Breuer, die – met Lacans woorden – vond dat haar echtgenoot "zich toch wel wat veel bezig hield met die Bertha". Het lijkt erop dat Breuer op dat moment met een klap wakker schrok, hij onderbrak in elk geval bruusk de therapie. Ongelukkig genoeg provoceerde deze *passage à l'acte* meteen een spectaculaire hysterische pseudo-zwangerschap bij Bertha – een *acting out* die Breuer pas helemaal in paniek deed slaan - volgens Lacan omdat Bertha daarmee Breuers eigen verlangen, naar een kind, bloot legde. Als bewijs van deze these verklapt Lacan dat Breuer zich haastte om, tijdens de vakantie die hij zichzelf meteen oplegde, een kind te verwekken bij zijn eigen vrouw.

Wat dit *happy* lijkende *end* mogelijk heeft gemaakt, zou een interventie van Freud zijn geweest. In zijn constructie veronderstelt Lacan inderdaad dat Freud er zou in geslaagd zijn om zijn leermeester, beschermheer en vriend Breuer (en diens vrouw) te ontangsten[10] door prompt een eerste theorie over de overdracht uit zijn mouw te schudden. Ik citeer: "Freud behandelt Breuer als een hystericus. Wat zegt hij hem immers? Maar allee! wat gij U aantrekt! Dat is overdracht, en overdracht is niets anders dan de spontaneïteit van het onbewuste van die Bertha. Overdracht is het verlangen van de Ander, het is niet jouw verlangen, jouw verlangen is het verlangen van de Ander."

Met deze eerste, in overdracht op Breuer geformuleerde overdrachtstheorie, slaagt Freud erin om Breuer te ontangsten op een wijze die Lacan 'merkwaardig' vindt: "Hij pleit hem niet vrij van schuld, maar hij ontangst hem in elk geval" (*chose curieuse, il ne le déculpabilise pas, mais assurément il le désangoisse*). Waar Lacan dan nog aan toevoegt: "Degenen die het verschil kennen dat ik tussen die twee niveaus maak, kunnen daarin een aanwijzing vinden". Ik begrijp dit als volgt: enerzijds wordt Breuer ontangst tegenover de dreigende nadering (*imminence*) van de oorzaak van zijn verlangen om in de overdracht van zijn hysterische patiënte een bepaalde plaats in te nemen; anderzijds wordt hem, volgens de bekende formule uit het Seminarie VII over de ethiek van de psychoanalyse de schuld gelaten van verzaakt te hebben aan zijn eigen verlangen (*coupable d'avoir cédé sur son désir*) (Lacan, 1986 [1959-1960], p. 368).

In deze *just so story* rond de duistere oorsprong van de overdrachtstheorie kan nu uiteraard ook nog de vraag naar het verlangen van Freud zelf gesteld worden. Waarom vertelde hij Breuer niet de waarheid, de volledige waarheid, over de overdracht? In Seminarie X suggereert Lacan dat Freud eigenlijk hetzelfde probleem had als Breuer, ook bij hem "lag de angst voor zijn verlangen aan de basis van zijn ridicule gehechtheid aan madame Freud". Alleen heeft die angst Freud niet samen met zijn vrouw op vakantie doen vluchten, om daar dan een kind te verwekken, maar hij heeft daarvan gebruik gemaakt om in een *splendid isolation* de psychoanalyse uit te vinden (2004 [1962-1963], p. 64).

Blijft niettemin dat Lacan Freuds dubbelzinnigheid inzake zijn eigen verlangen ervoor verantwoordelijk stelt dat in het spoor van deze eerste overdrachtstheorie ook alle postfreudiaanse overdrachtstheorieën op een of andere wijze zijn blijven functioneren als angstwering voor de analyticus. (1973 [1964], p. 145).

---

[10] 'Ontangsten' is onze vertaling van *désangoisser*, dat in het Frans evenmin blijkt te bestaan, we vonden het in elk geval niet in enig woordenboek terug. *Angoisser* bestaat; de omgekeerde operatie van *désangoisser* niet. Idem in het Nederlands: 'beangsten' bestaat, maar ook onze taal blijkt niet meteen een woord voor de terugweg rijk te zijn. Het is alsof de mogelijkheid van een leven zonder angst, want dat wordt toch gesuggereerd door *désangoisser* en 'ontangsten', niet in de taal is ingeschreven geraakt, juist vanuit de absolute onmogelijkheid ervan. We kunnen ons dan ook de vraag stellen of er eigenlijk wel een taal bestaat die een equivalent van 'ontangsten' kent. Voor ontangsten zie ook Laurent (2003).

De wijze waarop Freud ontangst zonder te verontschuldigen stelt verschillende klinische vragen. Ik duid er twee aan.

Vooreerst worden we hier weer maar eens geconfronteerd met de vaststelling dat ontangsten kan leiden tot schuldgevoel. Hogerop zagen we al dat, in de Seminaries II en VIII, dat schuldgevoel het resultaat was van het gaan voor een eigen verlangen als remedie tegen de castratieangst; de lezer herinnert zich dat het verlangen op dat moment nog puur hysterisch en objectloos was … In Seminarie XI blijkt dat schuldgevoel nu integendeel te resulteren uit het verzaken aan het eigen verlangen; dat verzaken kunnen we hier echter al interpreteren als het vermijden van de oorzaak van het eigen verlangen, zoals inderdaad mogelijk gemaakt door angstwerende overdrachtstheorieën. Schuldgevoel kan blijkbaar zowel het resultaat zijn van het gaan voor een eigen verlangen, in het register van de intentionaliteit, als van het verzaken aan een eigen verlangen, in het register van de causaliteit.

Vervolgens stelt zich ook de vraag of deze beperkte overdrachtstheorieën alleen angstwerend zijn voor hysterische analytici onder elkaar. Of zijn ze evengoed hysterische analysanten ontangsten? Kunnen ze bijvoorbeeld de inhoud vormen van een angstwerende interpretatie? Als een hysterische analysant in paniek bij hem komt binnen vallen, vanuit een plotse confrontatie met het verlangen van de Ander, kan een analyticus zich dan veroorloven van te zeggen wat Freud ooit, voor de uitvinding van de psychoanalyse, tegen zijn maat Breuer zei: "Het is niet jouw verlangen, het is het verlangen van de Ander, jouw verlangen is slechts het verlangen van de Ander." En ik vul verder aan: "Jij bent niet zelf verantwoordelijk voor wat je uitlokt bij die Ander, voor zijn verlangen, voor zijn 'overdracht' op jou. Het is niet jouw verlangen om je in de positie te plaatsen van het object *a*, die dat allemaal uitlokt!" Als een analyticus inderdaad al eens een keer op deze wijze de eerste paniek mag indijken, dan kan dit in elk geval enkel bij wijze van preliminair manoeuvre zijn. Uiteindelijk, in de analyse zelf, zal de analysant moeten komen tot een soort verzoening met zijn positie als object *a* in het verlangen van de Ander, zal hij helemaal moeten opgaan in dat driftobject (*vivre la pulsion*), als voorwaarde tot een echte overschrijding van de angst …

BIBLIOGRAFIE

Freud, S. (1960 [1895d]). Studien über Hysterie. *Gesammelte Werke 1*, Frankfurt am Main: Fischer, pp. 77 ev.

Freud, S. (1960 [1900a]). Die Traumdeutung. *Gesammelte Werke 2-3,* Frankfurt am Main: Fischer.

Freud, S. (1960 [1909b]). Analyse der Phobie eines fünfjährigen Knaben [kleine Hans]. *Gesammelte Werke 7*, Frankfurt am Main: Fischer, pp. 243 ev.

Freud, S. (1960 [1914c]). Zur Einführung des Narzissmus. *Gesammelte Werke 10*, Frankfurt am Main: Fischer, pp. 138 ev.

Freud, S. (1960 [1937c]). Die endliche und die unendliche *Analyse. Gesammelte Werke 16*, Frankfurt am Main: Fischer, pp. 59 ev.

Jonckheere, L. (2003). *Het seksuele fantasme voorbij. Zeven psychoanalytische gevalsstudies*, Leuven-Leusden: Acco.

Jonckheere, L. (ongepubliceerd [1988]). *Angst als Reële in het Psychoanalytisch Discours. Aan de Praxis Voorafgaande Vragen* (promotor Prof. Dr. J. Quackelbeen, RUG, Faculteit der Psychologische en Pedagogische Wetenschappen).

Lacan, J. (1966 [1957-1958]). D'une question préliminaire à tout traitement possible de la psychose. In: *Ecrits*, Paris: Seuil, pp. 531-583.

Lacan, J. (1973 [1964]). *Le Séminaire Livre XI (texte établi par J.-A. Miller): Les Quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*, Paris: Seuil.

Lacan, J. (1975 [1972-1973]). *Le Séminaire Livre XX (texte établi par J.-A. Miller): Encore*, Paris: Seuil.

Lacan, J. (1978 [1954-1955]). *Le Séminaire Livre II (texte établi par J.-A. Miller): Les écrits techniques de Freud*, Paris: Seuil.

Lacan, J. (1986 [1959-1960]). *Le Séminaire Livre VII (texte établi par J.-A. Miller): L'éthique de la psychanalyse)*, Paris: Seuil.

Lacan, J. (1991 [1969-1970]). *Le Séminaire Livre XVII (texte établi par J.-A. Miller): L'envers de la psychanalyse*, Paris: Seuil.

Lacan, J. (1994 [1956-1957]). *Le Séminaire Livre IV (texte établi par J.-A. Miller): La relation d'objet*, Paris: Seuil.

Lacan, J. (2001 [1960-1961]). *Le Séminaire Livre VIII (texte établi par J.-A. Miller): Le transfert*, Paris: Seuil (seconde édition corrigée).

Lacan, J. (2004 [1962-1963]). *Le Séminaire Livre X (texte établi par J.-A. Miller): L'angoisse*, Paris: Seuil.

Lacan, J. (2004 [1974]). "Il ne peut pas y avoir de crise de la psychanalyse", *Magazine Littéraire*, 428 (février 2004), pp. 24-29.

Laurent, E. (2003). 'Désangoisser?', *Mental. Revue Internationale de Santé Mentale et Psychanalyse Appliquée (sous l'égide de la NLS)*, 13, pp. 21-36.

Littré (Le) (2003). *Le dictionnaire de la langue française classique*, Paris: Redon (CD-Rom).

Miller, J.-A. (2004 [2003-2004]). Introduction à la lecture du Séminaire de l'angoisse de Jacques Lacan (L'orientation lacanienne, Enseignement dans le cadre du Département de Psychanalyse de Paris VIII: titel onbekend, leçons des 28 avril et 5 et 12 mai 2004 (texte et notes établis par C. Bonningue)), *la Cause freudienne, Nouvelle Revue de Psychanalyse*, 58, pp. 61-102.

Miller, J.-A. (2005 [2003-2004]). Introduction à la lecture du Séminaire de l'angoisse de Jacques Lacan (L'orientation lacanienne, Enseignement dans le cadre du Département de Psychanalyse de Paris VIII: titel onbekend, leçons des 2, 9 et 16 juin 2004 (texte et notes établis par C. Bonningue)), *la Cause freudienne, Nouvelle Revue de Psychanalyse*, 59, pp. 67-104.

Miller, J.-A. (ongepubliceerd [2003-2004]). *L'orientation lacanienne (Enseignement dans le cadre du Département de Psychanalyse de Paris VIII): titel onbekend.*

Van Dale (1999), Handwoordenboek Nederlands/Frans Frans/Nederlands (CD-Rom).